

Tadeusz Lewaszkiewicz

ORCID: 0000-0003-0676-9841

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

Słownictwo Adama Mickiewicza w *Etymologicznym słowniku języka polskiego*”/”*Etymologicznym słowniku mowy polskiej* Andrzeja Bańkowskiego

Streszczenie

W *Etymologicznym słowniku języka polskiego* (t. 1-2, Warszawa 2000), /*Etymologicznym słowniku mowy polskiej* (t. 3/1, Częstochowa 2014) Andrzeja Bańkowskiego znajduje się 390 wzmianek oraz wypowiedzi o słownictwie i ogólnej istocie języka A. Mickiewicza. Autor słownika odnotował wybrane „nowotwory” i regionalizmy A. Mickiewicza, wielokrotnie uznał słowa z tekstów poety za pierwsze poświadczenia leksykalne w polszczyźnie, ukazał jego nawiązania leksykalne do pisarzy XVI-XVIII w. oraz rolę A. Mickiewicza w popularyzowaniu słownictwa, które przejmowali również inni pisarze XIX w. Nie wszystkie ustalenia A. Bańkowskiego są słuszne lub wymagają one uściśleń, ale niewątpliwie większość z nich zasługuje w przyszłości na wykorzystanie w monografii o języku A. Mickiewicza.

Słowa kluczowe: A. Mickiewicz, A. Bańkowski, język pisarzy, leksykologia, etymologia

1. Uwagi wstępne

W 1983 r. ukazał się ostatni tom monumentalnego *Słownika języka Adama Mickiewicza* (SJAM)¹, podstawowego dzieła w badaniach nad językiem najwybitniejszego pisarza polskiego romantyzmu. Od przełomu XIX i XX w. opublikowano wiele książek i artykułów poświęconych A. Mickiewiczowi, ale dotąd nie powstało monograficzne opracowanie jego języka. Pojawiają się jednak językoznawcze przyczynki, które można będzie w przyszłości wykorzystać w monografii o języku poety. Taki charakter ma również niniejszy artykuł.

¹ SJAM – *Słownik języka Adama Mickiewicza*, t. I-XI, red. K. Górski i S. Hrabec, Wrocław 1962-1983.

W Słowniku Bańkowskiego² zauważyłem 390 wzmianek oraz wypowiedzi o słownictwie i o ogólnej istocie języka A. Mickiewicza. Uważam, że warto je zaprezentować i skomentować. Najpierw jednak scharakteryzuję słownik oraz omówię treść opublikowanych recenzji o tym dziele leksykograficznym³. Powołałam się również na krótkie wypowiedzi Jacka Bocheńskiego⁴, Bogusława Krei⁵ i Andrzeja Ibis-Wróblewskiego⁶, które redakcja Komunikatów Rady Języka Polskiego zamieściła po tekście recenzji Jadwigi Puzyniny.

We *Wstępie* do słownika autor zamieścił wiele „kuriozalnych przemyśleń”. Zacytuję część z nich:

„Przepędziwszy potem owych Germanów gdzie pieprz rośnie, tak się w puszczech nad Wisłą [Słowianie – T. L.] rozmnożyli w miliony (jedząc tu liście jak króliki?), że w VI wieku n.e. ruszyli w świat szeroki, by zająć dla siebie więcej niż pół Europy” (s. XXVI).

„I stąd – niesłychane w całej reszcie świata – przywileje króla Kazimira nadające narodowi żydowskiemu w królestwie polskim status cudzoziemców na prawach gości i synów królewskich, niepodległych polskim sądom kryminalnym, mających prawo pożyczać pieniądze poddanym królewskim na 300% rocznie (trzysta!), wolnych od wszelkich podatków dochodowych i obowiązków, w sądach ziemskich (cywilnych) przeważających zawsze prawdziwym świadectwem swoim każde przeciwnie świadectwo kłamliwego z natury swojej chrześcijanina, skazywanego na śmierć przez sąd żydowski za przewrócenie jednego nagrobka na cmentarzu żydowskim, tracącego cały swój majątek za wyrwanie jednego włosa z brody żydowskiej itd. itd.” (s. XXIX).

„Z potomków tych zachodnich (nieruskich) szczepów plemienia północno-starosłowiańskiego przetrwali do naszych czasów tylko: 1. Mazowszanie, dziś udający lepszych Polaków od prawdziwych Polaków i od trzystu już lat propagujący swój (niemiły Polakom) dialekt kosztem języka polskiego, [...]” (s. XXXIV).

² A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1-2 (A-P), Warszawa 2000; idem, *Etymologiczny słownik mowy polskiej*, t. 3/1 (R), Częstochowa 2014.

³ J. Puzynina, *Opinie o Etymologicznym słowniku języka polskiego A. Bańkowskiego*, „Komunikaty Rady Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk” 2001, nr 2 (9), s. 2-7; M. Wojtyła-Świerżowska (rec.), *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000, s. LIII + 873 + 977 – „Język Polski” 2002, R. LXXXII, z. 5, s. 354-359.

⁴ J. Bocheński, *Opinie o Etymologicznym słowniku języka polskiego A. Bańkowskiego*, „Komunikaty Rady Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk” 2001, nr 2 (9), s. 7.

⁵ B. Kreja, *Opinie o Etymologicznym słowniku języka polskiego A. Bańkowskiego*, „Komunikaty Rady Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk” 2001, nr 2 (9), s. 7-8.

⁶ A. Ibis-Wróblewski, *Opinie o Etymologicznym słowniku języka polskiego A. Bańkowskiego*, „Komunikaty Rady Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk” 2001, nr 2 (9), s. 8.

„No cóż, dziś już prawie wiadomo, że niemiecka slawistyka aż do roku 1914 polegała przeważnie na puszczaniu w obieg mitów przedstawiających Słowian jako osobny gatunek małpoludów” (s. XXXVI).

„Kiedy w roku 1372 umierał na zamku przedborskim król Kazimir (Żydowski i stąd dziś Wielki), [...]” (s. XXXIX).

„Już za jego [Kazimierza Wielkiego – T. L.] panowania wrosło w skałę pierwsze ogniwo długiego łańcucha przyczyn i skutków, którego końca i dziś nie widać. Nacjonaliści polscy każą uczyć swoje dzieci na lekcjach polskiego spolszczonej ukraińszczyzny, a nacjonaliści ukraińscy na lekcjach ukraińskiego zukraińszczonej polszczyzny” (s. XXXIX).

Znacznie więcej niedorzecznych sformułowań znajdujemy w artykułach hasłowych słownika. I tym razem ograniczę się do kilku cytatów:

„**INTELEKTUALISTA 2.** *polit.* ‘naukowiec, literat, artysta wielbiący genialność intelektu Stalina’ 1945, polski tylko przekład ros. *intellektuálnyj čelovék* w tym właśnie znaczeniu politycznym (= ‘człowiek tak inteligentny, że wypierający się intelektu własnego’). [...]” I/553⁷.

„**INTELIGENCJA 2.** *polit.* ‘ogół wykształconych (nieanalfabetów), więc na tyle inteligentnych, by nie popierać szczerze ideologii K. Marksa, ros. *intelligencyja* ‘ts.’, nm. *intelligenz f* ‘ts.’. Demagogiczny termin marksistowski tak często używany, że przejęty także przez nie dość inteligentnych przeciwników marksizmu, zatem dziś ‘ogół ludzi nie dość inteligentnych, by zrezygnować ze swojej przynależności do stada zarażonych „parchem inteligenckim”. [...]” I/553.

„**INTELIGENT** *polit.*, 1902 ros. (marksist.) *intelligént* ‘jedna sztuka bydła ludzkiego zarażonego parchem inteligentności’, [...]”.

„**KRYTYKANCTWO** 1953, ros. *kritikánstvo*, od *kritikán*, termin bolszewicki, wynikający z kanonu nieomyślności kolektywnej władzy partyjnej, określający wątpliwości w jej nieomyślność” I/832.

„**PRAWY 2.** [...] Nasz największy łgarz narodowy najbardziej zełgał głosząc opinię, że i kapralom pruskim trudno było nauczyć wieśniaka polskiego odróżniać nogę prawą od lewej („Bartek Zwycięzca”, 1882). Nowsze badania wykazały, że dzieci wiejskie w Polsce uczą się odróżniać prawą od lewej wcześniej i łatwiej niż miejskie (w Niemczech)” II/767.

⁷ Liczba rzymska oznacza tom, liczba arabska stronę. Poszczególne tomy słownika są oznaczone cyframi arabskimi, ale tutaj (aby się wyraźnie odróżniały od numerów stron) stosuję na ich oznaczenie cyfry rzymskie. Autor słownika zapisuje hasła pogrubionymi wersalikami. W dalszej części artykułu zapis wersalikowy stosuję tylko wtedy, gdy przywołuję wyraz rozpoczynający artykuł hasłowy, w którego obrębie znajduje się inne słowo, np. **pyzaty (PYZA)**.

J. Puzynina (2001) ocenia bardzo krytycznie powyżej przytoczone i inne wypowiedzi etymologa. Określa je jako kontrowersyjne, fałszywe merytorycznie, jako „szarganie świętości”, grubą przesadę, podporządkowanie etymologii społeczno-politycznym poglądom autora słownika. Gdy chodzi o typowe kwestie językoznawcze, recenzentka krytykuje niektóre nowatorskie etymologie, interpretacje semantyczne i słowotwórcze, braki w chronologizacji słownictwa („Wiele jest też niewłaściwych datowań pierwszych użyć wyrazów hasłowych”⁸) itd.

Recenzentka dostrzega też zalety Słownika Bańkowskiego:

„Od strony merytorycznej *Etymologiczny słownik* ma wiele zalet. Cechuje go wielkie bogactwo omawianego słownictwa, zmysł krytyczny Autora wobec istniejących etymologii, pomysłowość w wysuwaniu nowych hipotez, pilne zwracanie uwagi na chronologię zjawisk i na możliwość błędów w zapisanych wyrazach, włączanie dużej liczby danych onomastycznych, a przede wszystkim ujawniająca się w tym dziele bardzo szeroka wiedza historycznojęzykowa Autora, także z zakresu historii kultury materialnej i duchowej”⁹.

Bardzo krytycznie wypowiedział się o Słowniku Bańkowskiego J. Bocheński¹⁰: „Mnie autor wydał się raczej maniakiem ogarniętym obsesją antyżydowską i antyinteligencją”. Opinia B. Kreja¹¹: „A ten słownik, obejmujący przecież ogromną ilość wyrazów, mimo swoich nieraz bardzo dyskusyjnych opinii, ma w moim przekonaniu też sporo zalet; w wielu swoich warstwach jest on bardzo kompetentny”. Z wypowiedzi A. Ibis-Wróblewskiego¹²: „Dla mnie – profana, ale praktyka – słownik Bańkowskiego jest bardzo przydatny, gdyż zawiera dużo odniesień do innych języków. Bańkowski jest świetnym komparatystą. [...] W każdym razie autor wsadził kij w mrowisko, wywołał dyskusję, a to się liczy”.

W ocenie interesującego nas słownika bardziej krytyczna jest Maria Wojtyła-Świerzowska¹³:

„Dwa tomy, choć zapewne miejscami zawierają istotnie nowe, odkrywcze objaśnienia – w c a ł o ś c i dają wrażenie zbioru nieuporządkowanych przemyśleń, notatek wymagających obróbki przede wszystkim metodologicznej. Jest to dzieło, w którym nie widzę jasnej koncepcji w zakresie doboru słownictwa (w jakim celu autor pilnie objaśnia banalne, seryjne, nowe derywaty?), [...]” (s. 358).

⁸ J. Puzynina, op. cit., s. 6.

⁹ Ibidem, s. 6.

¹⁰ J. Bocheński, op. cit., s. 7.

¹¹ B. Kreja, op. cit., s. 11.

¹² A. Ibis-Wróblewski, op. cit., s. 8.

¹³ M. Wojtyła-Świerzowska (rec.), op. cit., s. 354-359.

„Słownik, o którym mowa, zawiera e t y m o l o g i e w e d ł u g Bańkowskiego. Gdyby autor zatytułował dzieło tak właśnie (*Etymologia A. Bańkowskiego, *Etymologia na wesoło, *Inny słownik etymologiczny, *Etymologia inaczej, *Studia etymologiczne – możliwości w zakresie tytułów jest dużo), wówczas nikt nie miałby pretensji, bo wiadomo by było, jak do takiego dzieła podejść, czego się spodziewać i jak z niego korzystać”.

„Pretensje należy mieć jednak nie do autora. Wierny sobie, napisał, co mu w duszy grało” (s. 359).

Słownik Bańkowskiego to niewątpliwie dzieło kontrowersyjne. Nie można odmówić słuszności krytyce sformułowanej przez J. Puzyninę i M. Wojtyłę-Świerżowską. Zastanawiano się, dlaczego Wydawnictwo Naukowe PWN opublikowało ten słownik, tj. zwłaszcza nie zobowiązało autora do usunięcia sformułowań antysemickich, antyinteligentkich itd. Odpowiedź jest prosta – A. Bańkowski nie zgodziłby się na opublikowanie swego dzieła bez kuriozalnych sformułowań.

W Słowniku A. Bańkowskiego dostrzegam również wiele zalet, które wzbogacają polonistykę i slawistykę językoznawczą. Świadczą o tym między innymi komentarze dotyczące słownictwa A. Mickiewicza, chociaż nie wszystkie są słuszne.

2. Prezentacja materiału i ocena wypowiedzi A. Bańkowskiego

2.1. Nowotwory A. Mickiewicza (10)

Przywołałem termin stosowany przez autora słownika. Na temat tzw. nowego słownictwa (tj. neologizmów) istnieje obszerna literatura przedmiotu. Jestem zwolennikiem terminu osobliwość leksykalna, który wprowadziła do językoznawstwa polskiego Magdalena Nowotny-Szybistowa¹⁴. Obejmuje on wyrazy rzeczywiście nowe (absolutne neologizmy), neologizmy prawdopodobne, indywidualizmy pisarzy, formacje potencjalne, wyrazy rzadkie oraz słowa po prostu niepoświadczane w słownikach, chociaż najprawdopodobniej udokumentowane w tekstach i w mowie potocznej. W skrócie można powiedzieć, że chodzi tutaj o leksykę mniej lub bardziej osobliwą.

Dotychczas nie wiadomo dokładnie, ile haseł leksykalnych autora *Pana Tadeusza* można uznać za osobliwości leksykalne. Teresa Skubalanka¹⁵ do takich wyrazów w jego utworach poetyckich zaliczyła 27 haseł leksykalnych. We wcześniejszym

¹⁴ M. Nowotny-Szybistowa, *Osobliwości leksykalne w języku Stanisława Ignacego Witkiewicza*, Wrocław 1972.

¹⁵ T. Skubalanka, *Neologizmy w polskiej poezji romantycznej*, Toruń 1962.

opracowaniu badaczka ta wymieniła prawie 240 niewątpliwych, wątpliwych i bardzo wątpliwych „nowotworów” (w tym kilkadziesiąt onomastycznych) poświadczonych we wszystkich tekstach poety¹⁶. *Słownik języka polskiego* (SJPD¹⁷) zamieścił 50 „indywidualizmów” leksykalnych A. Mickiewicza.

A. Bańkowski nie zamierzał włączyć do swojego słownika większości „nowotworów” poety. Zainteresowały go takie wyrazy, które zasługiwały – jego zdaniem – na krytykę lub odnotowanie w słowniku ze względu na oryginalność i pewny lub prawdopodobny udział A. Mickiewicza w ich upowszechnieniu w polszczyźnie.

Niepocholebne uwagi znajdują się przy następujących (zadomowionych w polszczyźnie) hasłach: **ongiś**: „niegdyś XIX-1, nowotwór A. Mickiewicza, który pomieszał w ten sposób dziwne mu u klasyków **ongi** (p.) z „romantyczniejszym” **niegdyś** (p.); szerzy się dopiero w XX-1” II/413; **prenumerator**: „1840, zamiast **prenumerant** (p.); nowotwór A. Mickiewicza, który pomnażając swój majątek ustawicznymi wznowieniami wydań dzieł swoich (małolicznych), więc nade wszystko zabiegając o pomnożenie liczby ich prenumerantów, tak ich zaczął dumnie tytuować (-**ator** według **senator**)” II/772; **probierny**: „XIX-I (A. Mickiewicz, J. Słowacki: *kamień probierny*), nowotwór zamiast **probierny** (p.) i **probierny** (p.) [...]” II/777; **rysopis**: „nowotwór wadliwy A. Mickiewicza (skrót z **rysów opis**)” III/213; **rusalka**: „*poet.* ‘jakaś zjawia napastująca nad wodą w letnie wieczory młodzieńców wychodzących z kąpeli’ 1823 (A. Mickiewicz), ros. **rusalka poet.** ‘ts.’; nowotwór sztuczny od cs. **rusalija**, [...]” III/184. Krytyczna uwaga dotyczy także wyrazu, który się nie przyjął w języku polskim: **placka**: „‘krążek skórzany na patyku do bicia much’ 1834, dziwotwór A. Mickiewicza, jeden z wielu u niego, zamiast **packa** ‘ts.’ (od **pacnąć slang.** ‘uderzyć szybko’), [...]” II/595.

Inne „nowotwory” zamieszcza bez negatywnego komentarza: **oblawnik**: „‘naganiacz na łowach’ 1834, nowotwór A. Mickiewicza, od **oblawa** (p.)” II/344; **odecknienie**: „poetycki nowotwór A. Mickiewicza [...]” II/371; **pogorszeć**: „XIX-I (A. Mickiewicz, Z. Krasiński); nowotwór regularny, prawidłowy, zamiast **pogorszyć się**” II/676; **pyzaty (PYZA)**: „wprowadzone do literatury (albo w ogóle utworzone) przez A. Mickiewicza: [...]” II/972.

W tym miejscu dodam, że T. Skubalanka¹⁸ nie zalicza do „nowotworów” poety żadnego z wymienionych powyżej wyrazów. Wobec tego konieczne są dalsze badania w tym zakresie.

¹⁶ T. Skubalanka, *Nowotwory językowe Mickiewicza wobec teorii i praktyki oświecenia i romantyzmu*, [w:] *O języku Adama Mickiewicza. Studia*, red. Z. Klemensiewicz, Wrocław 1959, s. 331-369.

¹⁷ SJPD – *Słownik języka polskiego*, t. 1-11, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958-1969.

¹⁸ T. Skubalanka, *Nowotwory językowe...*, op. cit.

2.2. Regionalizmy A. Mickiewicza (34)

Wyrazy zaliczone do tej grupy autor słownika określa jako reg., reg. wsch., reg. wileń., rutenizm wileński lub po prostu rutenizm. Wszystkie leksemy można potraktować jako regionalizmy kresowe lub kresowizmy frekwencyjne. Sądzę, że A. Bańkowski wzbogacił wiedzę o regionalizmach w języku poety¹⁹. Wydaje się, że oceny badacza są przekonujące lub przynajmniej prawdopodobne.

Oto materiał: **blahy**: „‘mało ważny’ XIX-1, ‘byle jaki, liche, marny’ XVI-2 (w tym znaczeniu jeszcze u Mickiewicza 1834: *blahy strzelec*), ukr. (zach.) *blahyj*, białorus. *blahí* ‘liche, marny, zły’, zapożyczone z lit. *blōgas*” I/59; przen. **iść w bród (BRÓD)**: „‘mówić wprost, bez ogródek’ (1595 H. Powodowski; u niego też samo **wbród** ‘wprost’ kilka razy). Co innego osobliwe **w bród** ‘wiele’ u A. Mickiewicza 1834: *Grzybów było w bród*, chyba za białorus. gw. *ubród* w takim znaczeniu, [...]” I/79; **chrusty**: „*pl* kulin. ‘faworki’ reg. 1823 (A. Mickiewicz)” I/154; **chyba**: „**5.** partykuła ‘pewnie, zapewne’ około 1880, reg. wsch. XIX-1 (A. Mickiewicz, T. Lenartowicz i in.), rutenizm” I/167; **czmychać**: „reg. ‘prychać, kichać, parskać’ XIX-1, także perf. **czmychnąć** ‘prychnąć’ XIX-1. A. Mickiewicz w „Balladach” („Pani Twardowska”) [...]” I/233; **jar**: „**1.** ‘wąwóz XVII-1 [...]’. Przed XIX-2 tylko reg. wsch.; spopularyzowali Trembecki, Mickiewicz, Słowacki, Goszczyński” I/571-572; **koleina**: „‘śląd koła, rowek wybity kołami pojazdów’ XIX-1 (A. Mickiewicz), rutenizm wileński: **kolej-ina** : **kolej** ‘śląd koła’, por. białorus. *kaljaina*, ros. dial. *koleína* (: *kolejá*); **-ina** tu według **wyboina**, por. białorus. *vyboina*, ros. *výboina*” I/752; **koniusznia**: „reg. wileń. ‘stajnia dla koni’ XIX-1 (Mickiewicz), rutenizm” I/781; **kuc**: „‘zwierzę (zwłaszcza koń, pies) z krótko obciętym ogonem albo karłowate’ 1806, w pierw reg. wileń. (w literaturze najpierw u Mickiewicza), od białorus. *kúcy* ‘kusy’ (także ukr., ros. pot. *kúcyj*)” I/845; **lisica**: „**2.** reg. wileń. ‘lis, lisek’, białorus. *lisíca*, zdr. do *lisá* ‘lis’; stąd też **regionalna** [podkr. – T. L.] nazwa grzyba lisiej barwy (*Cantharellus*) u Mickiewicza 1834; od lisiej barwy [...]” II/50; **nadal**: „partykuła ‘w dalszym ciągu, dalej w czasie jak dotychczas, przedtem, wcześniej’ XIX-1 (A. Mickiewicz, 62 razy); w tym znaczeniu rutenizm semantyczny: za białorus. *nadaléj*, ukr. *nadáli*, [...]” II/243²⁰; **niedoperz**: „reg. ‘niedoperz’ [...]; po XVI **niedoperz** np. u S. Szymonowica, A. Mickiewicza, C. Norwida, dziś gw. *pln.-wsch.-młp.*, *wsch.-maz.*, *podl.*” II/300; **oczewisty**: „reg. wileń. 1763 (F. Bohomolec, potem A. Mickiewicz, A. Tyszyński, W. Wolski, Kraszewski, [...])” II/364; **okrężny**: „XIX-1 (A. Mickiewicz), rutenizm” II/405;

¹⁹ *Słownik języka Adama Mickiewicza* zalicza do regionalizmów tylko przymiotnik **blahy** w znaczeniu ‘zły, liche, łajdacki’.

²⁰ Autor wyraz ten zapewne traktuje jako regionalizm (ze względu na związek z językami białoruskim i ukraińskim).

ostrożny: „[...]reg. **ostróžny** (np. u A. Mickiewicza)” II/452; **otawa**: „reg. ‘potraw, [...]’ XV; do literatury wprowadził dopiero A. Mickiewicz” II/464; **ożyna**: „reg. *wsch.* ‘jeżyna’ 1834 (A. Mickiewicz: *ożyna czarne usta tuląca do malin*), rutenizm, por. ukr. *ożyna*, białor. *ażyna*” II/476; **pak**: „2. sb. ‘paczka, pakunek’ XVIII-2, reg. XIX (np. u Mickiewicza)” II/486; **piątro**: „reg. XVIII-XIX (Bohomolec, Mickiewicz, Kraszewski)” II/544; **piszczyk** „reg. *wsch.* ‘pisarczyk, kancelista’ XIX-I (A. Mickiewicz, J. Słowacki, A. Wilkoński), rutenizm” II/591; **podobnieź**: „reg. ‘też, także, tak samo’ XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/664; **pokrój**: „XIX-1 (A. Mickiewicz), rutenizm” II/684; **przegniewać się**: „‘przestać się gniewać’ XIX-1 (A. Mickiewicz), rutenizm” II/842; **przejazdka**: „reg. ‘przejażdżka’ XIX (A. Mickiewicz, J. S. Bandtkie [...]), spolszczenie ukr. *projízdká*” II/844; **przezoź (PRZETÓŻ)**: „‘dlatego’ [...]; nie mieści się w normie poprawnej polszczyzny reg. *wsch.* **coź, ktoź, otoź, przetoź** (A. Mickiewicz)” II/916; **przewiaśło**: „reg. ‘powróśło słomiane’ 1806 (Bandtkie), *przewracani jako na przewiaśłach słoma* (A. Mickiewicz 1834)” II/918; **przybylec**: „reg. przybysz, przychodziń’ (XIX-1) [...]; *ów pielgrzym, przybylec z zachodu, nieznaną carskiej ofiarą przemocy* (A. Mickiewicz)” II/930; **przyzba** „reg. zamiast **przyspa 1.** (p.); do literatury wprowadził A. Mickiewicz: [...]” II/956; **ranek**: „XIX-1 (A. Mickiewicz, J. Słowacki), skrót poetycki zamiast **poranek** (p.)” III/15; **rodzeństwo**: „2. reg. *wsch.*²¹ ‘potomstwo, rodzina’ XIX, zamiast **rodzieństwo** (p.). [...] (A. Mickiewicz), [...] (I. Chodźko)” III/81; **rohoża (ROGOŻA)**: „[...] U Mickiewicza z ruska **rohoża**” III/87; **ronić**: „‘gubić, tracić [...]’ F. Zabłocki; [...] – **lży ronić** (A. Mickiewicz; zamiast **lać**), rutenizm, pot. ukr. *ronýty sljózy*, ros. *ronjátb sljózy*” III/96; **ruń**: „reg. *wsch.* ‘świeża, gęsta trawa (zboż) na wiosnę’ XIX-1, od **runieć** (p.); nowotwór poet. albo rutenizm, por. brus. **ruń** w tym samym znaczeniu (w innych zn. w gwarach ros.). *Bydło [...] nie biegło na ruń, [...]* (A. Mickiewicz 1834) III/181”; **ryży**: „‘rudawy’ XIX-2, reg. *wsch.* XIX-1 (A. Mickiewicz), rutenizm” III/218.

Słownik języka Adama Mickiewicza nie poświęca dwóch haseł wymienionych przez A. Bańkowskiego: **okrężny**, **pokrój**. Etymolog pomylił się lub zespół leksykografów pominął te wyrazy przez niedopatrzenie.

2.3. Słownictwo cytowane prawie wyłącznie z tekstów A. Mickiewicza (137)

Chodzi tutaj zarówno o zapożyczenia z obcych języków, jak i o słowa rodzimego pochodzenia. Sporadycznie A. Bańkowski cytuje również innych pisarzy XIX w. (zob. np. w tym podrozdziale hasła **malpić (MALPOWAĆ)**, **głownia**). Wyjątkowo

²¹ W t. 3/1 (w odróżnieniu od t. 1 i 2) kwalifikatory zapisane są drukiem prostym.

wcześniej wyraz pojawił się w innym znaczeniu (zob. **cmokać**). Wymienione poniżej leksemy mogą sugerować, że były one udokumentowane w pierwszej połowie XIX w., a wprowadził je do polszczyzny po raz pierwszy A. Mickiewicz. Wydaje się, że etymolog nie rozstrzyga tej sprawy, lecz jedynie informuje, iż wybitny poeta użył takich wyrazów w swoich tekstach, niektóre spopularyzował lub (jako uznany autorytet językowy) znalazł naśladowców wśród pisarzy i publicystów, którzy tym samym przyczyniali się do ich upowszechnienia.

Jak już wspomniałem na początku artykułu, J. Puzynina zarzuciła A. Bańkowskiemu braki w chronologizacji słownictwa. W tym miejscu posłużę się dodatkowym cytatem z recenzji uczonej: „Jak widać z przytoczonych tu danych, Autor nie korzystał z kartoteki wyrazowej *Słownika języka polskiego XVII i pierwszej połowy XVIII wieku* ani też ze słowników Troca” (Puzynina 2001: 6). Z pewnością etymolog nie uwzględnił wspomnianej kartoteki wyrazowej, ale nie sądzę, aby w ogóle nie korzystał ze słowników Troca, choć rzeczywiście nie dostrzegł poświadczeń niektórych wyrazów, np. *bagnet*, *bazgrać*, *hipochondria*, *bachur* || *bachura* (Puzynina 2001: 6).

Wydaje się, że sprawę tę wyjaśnia cytat ze *Wstępu* do słownika: „Jeśli pojedynczy zapis pierwszy, znacznie poprzedzający w czasie następne, nie został przez autora uznany za dostatecznie wiarygodny, z zasady wskazuje się czas pojawienia się wielokrotnych zapisów danej formy późniejszych od owego pojedynczego” (Bańkowski 2000, t. 1: XXIII). Zapewne w wypadku zaprezentowanego w tym rozdziale materiału zdarzają się przypadki „uproszczeń chronologizacyjnych”, które wynikają z subiektywnych i kontrowersyjnych przekonań leksykografa o małej wartości wcześniejszych i jednocześnie wyjątkowych poświadczeń niektórych wyrazów. Nie weryfikowałem ustaleń chronologizacyjnych A. Bańkowskiego (dotyczących materiału z tego podrozdziału i z następnych). Istotne jest w moim przekonaniu to, że A. Mickiewicz użył tych słów. Dokładniejsza chronologizacja zasobu leksykalnego autora *Pana Tadeusza* to zadanie dla autora/autorów monografii o jego języku.

Wybrane przykłady: **arystokracja**: „[...]”; w pol. w tym znaczeniu najpierw u A. Mickiewicza” I/17; **badawczy** „1828 (A. Mickiewicz: *badawczym okiem* [...]” I/24; **bijatyka**: „XIX-1 (A. Mickiewicz), od **bić się**, na wzór starszego **pija-tyka** (p.)” I/51; **budżet**: „XIX-1 (A. Mickiewicz) [...]”. Modny w Europie po 1815 angielski termin ekonomiczny (nie przyjęty przez Włochów, którzy pozostali przy swoim **bilancio** w tym znaczeniu)” I/91; **bzykać (BZYK)**: „Stąd też **bzykać** XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/105; **caryzm (CARAT)**: „[...]”; wcześniej w tym znaczeniu **caryzm** (A. Mickiewicz), por. ros. *carizm*, nm. *zarentum*” I/108-109;

cętkowaty: „pstro nakrapiany” 1834 (A. Mickiewicz: *mieni się cętkowata, różna barwa strojów*)” I/120; **chlusnąć**: „2. intr. ‘trysnąć’ około 1890, przez wtórne skojarzenie z **chlupnąć**, zamiast **chlusnąć wodą** 1834 (A. Mickiewicz)” I/133; **chryja**: „*slang.* ‘długa kłótnia, gadanina, awantura’ 1881 (B. Prus), *szkol.*, ‘długa mowa albo rozprawa szkolna’ XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/154; **chrypka (CHRYPIEĆ)**: „[...] XVIII-2, najpierw *reg. wsch.* (spopularyzował A. Mickiewicz), [...]. Stąd też nowe **chrypka** XIX-1 (A. Mickiewicz); zamiast *dial.* **chrzypka, chrzypota**” I/155; **chwilowy**: „‘krótkotrwały, tymczasowy’ XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/166; **cmokać**: „‘mlaskać wargami’ XIX-1 (A. Mickiewicz), ‘całować głośno’ 1794 (W. Bogusławski), rutenizm” I/198; **cudem (CUD)**: „[...]”; forma I sg. **cudem** w użyciu adv. ‘cudownym sposobem, niezwykłym przypadkiem szczęśliwym’ (np. *uratował się cudem*, por. u Mickiewicza 1834: *do zdrowia powróciłaś cudem ..., powrócisz cudem na ojczyzny łono*)” I/201; **cywilizować**: „[...]”. Znaczy: czynić z „dzikiego” (fr. *sauvage*) kulturalnym po francusku (z naiwnego obłudnym, z dobrodusznego okrutnym), z niefrancuskiego francuskim, por. w „Listach” A. Mickiewicza *iron.*: *Nasi kaducznie cywilizują się*” I/212; **dokoła**: „XIX-1 (u Mickiewicza), najpierw *poet.* zamiast **dokoła** (p.)” I/285; **dopóki**: „XIX-1 (u Mickiewicza), zamiast **póki** (p.) według **dopokąd** (p.)” I/286; **doprawdy**: „1807 ‘prawdziwie’ (bez udawania), por. u Mickiewicza: *gdyby się ona w tobie doprawdy zakochała*. Z wyrażenia **do prawdy** (dochodząc) w opozycji z **od prawdy** (odchodząc)” I/286; **drogowskaz**: „XX-1, **drogoskaz** XIX-1 (A. Mickiewicz), za nm. *weg-weiser*” I/300; **duby smalone (DEŁBA)**: „[...]”, skąd pol. **duby smalone** u Mickiewicza), por. **smalić dęba** (o koniu stającym na tylnych nogach) u W. Wolskiego 1859. Mickiewicz zastąpił niezrozumiałe mu **dęba** przez **dębem**: *włos dębem stanął na głowie* („Ballady” 42)” I/270; **dyplomata**: „XIX-1 (najpierw u Mickiewicza), zamiast **dyplomata** (tak np. u Lelewela)” I/317; **działacz**: „[...]”, w XIX-1 także ‘agent’ (u Mickiewicza)” I/321; **dziennikarz (DZIENNIK)**: „[...]”. Stąd **dziennikarz** XIX-1 (w listach Mickiewicza, za fr. *journaliste*)” I/325; **dzięcielina**: „*bot.* 1534 (nazwy różnych roślin, np. dzikiej koniczyny różowej, jak u Mickiewicza)” I/331; **giaur**: „XIX-1 (A. Mickiewicz za Bajronem; zamiast dawnego pol. **gaur** XVI-XVII)” I/421; **głownia**: „3. ‘rękojeść szabli’, w tym znaczeniu nadużycie poetyckie A. Mickiewicza zamiast **głowica** (p.); za nim u H. Sienkiewicza” I/438; **harem**: „XIX-1 (A. Mickiewicz, często, [...])” I/520; **huragan**: „XIX-1 (Mickiewicz)” I/533; **indywiduum**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/546; **instytut**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/552; **interwencja**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/556; **ironia**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/560; **irytacja**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/560; **jaszczyk**: „*wojsk.* ‘wózek ze skrzynią na pociski armatnie’ XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/577; **kalesony**:

„XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/611; **kilku**: „[...]”, **kilkoma** (od XIX-2); u Mickiewicza w narzędniku tylko **kilku**” I/677; **kisiel**: „[...]”. Wyrażenie **dziesiąta woda po kisielu** (o bardzo dalekim krewnym) też od Mickiewicza (gdzie właściwie **na**, nie **po**): *On Horeszkom dziesiąta woda na kisielu*, rutenizm, por. też ros. *desjatajá vodá na kieselē*” I/681; **klasa**: „[...]”. W znaczeniu politycznym pol. **klasa** od XIX-1 (często, zwłaszcza u Mickiewicza)” I/687; **klusować**: „1. ‘biec kłusem’ 1861, nowe od **klus** (p.), po wyjściu z użycia dawnego w tym (i szerszym) znaczeniu **klusnąć** (p.); rozpowszechnił A. Mickiewicz (użyte kilka razy w *Panu Tadeuszu*)” I/725; **kodeks**: „XIX-1 (np. u Mickiewicza)” I/745; **kolaboracja**: „‘współpraca’ XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/748; **kolonialny**: „XIX-1 (A. Mickiewicz; zwykle *kupiec, handel kolonialny, towary kolonialne*)” I/756; **konnica**: „‘kawaleria’ (spopularyzował A. Mickiewicz)” I/782; **konspirować**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/784; **księgarstwo**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/841; **legionista (LEGION)**: „[...]”. Stąd **legionista** XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/14; **liliput**: „‘karzeł, człowiek małego umysłu’ XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/45; **łowczyni (ŁOWIEC)**: „[...]”, **łowczyni** XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/106; **malowniczy**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/131; **małpić (MAŁPOWAĆ)**: „‘naśladować bezmyślnie, jak małpa’ 1846 (J. Dzierzkowski, A. Wilkoński), od **małpa 2.**, [...]”. Wcześniej u A. Mickiewicza **małpić** w tym znaczeniu. Co innego *reg. z-małpić się*” II/133; **mamunia**: „*iron.* XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/136; **marszruta**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/146; **muszkata**: „2. ‘muszkatel (rodzaj wina)’ XIX-1 (A. Mickiewicz), sporadycznie do dziś” II/228; **na druzgi (DRUZGAĆ)**: „[...]”. Rutenizmem jest wyrażenie **na druzgi** (A. Mickiewicz: *pobijem na druzgi Moskala; [...]*)” I/304; **nadspodziany**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/247; **najrańszy (RANY)**: „‘wczesny’ [...]; *comparat.* **rańszy** ‘wcześniejszy’ XVI-XIX, *superlat.* **najrańszy** ‘najwcześniejszy’ (jeszcze u A. Mickiewicza *najrańszy kwiatek pierwiosnek [...]*)” III/16; **natłok**: „‘ciżba’ XIX-1 (najczęstsze u A. Mickiewicza), od **natłoczyć** (XV)” II/280; **niebokrąg**: „1822 (A. Mickiewicz)” II/294; **nowożytny**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” I/323; **nudziarz (NUDZIĆ)**: „[...]”. Stąd **nudziarz** 1826 (A. Mickiewicz)” II/325; **nurt**: „[...]”. Spopularyzował dopiero A. Mickiewicz: w znaczeniu przenośnym (*nurt rewolucyjny itp.*)” II/326; **nurtować**: „‘penetrować, przenikać gwałtownie (jak nurt bystrej rzeki)’ XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/326; **oblawa**: „‘łowy z nagonką’ 1834 (A. Mickiewicz)” II/344; **oszustować**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/458; **plan**: „2. ‘projekt, [...]’ XIX-1, nadużywane zamiast ‘zamiar, zamysł, pomysł’ (już u A. Mickiewicza: *szatan dumny zaczął mu lepsze plany raić* 1834)” II/597; **pleła (PLEĆ)**: „1. **pielę, piele** [...]; u A. Mickiewicza 1834 **pleła** zamiast **peła**” II/604; **pobratymiec**: „XIX-1 (A. Mickiewicz), zamiast **pobratym** XVI-XIX” II/644; **po chwili**: „XIX-1 (A. Mickiewicz), jak czes. *pochvíli*,

germanizm paskudny (*nach einer Weile*)” II/649; **precedens**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/769; **procedura**: „XIX-1 (A. Mickiewicz)” II/778; **przedsiębiorczy (PRZEDSIĘBIERCA)**: „[...] Stąd też adi. **przedsiębiorczy** (A. Mickiewicz)” II/834; **rakieta**: „2. ‘rodzaj pocisku’ XIX-1 (A. Mickiewicz)” III/14; **rejterada (RETYRADA)**: „[...] A. Mickiewicz przeinaczył na **rejterada**” III/55; **rojalista**: „‘monarchista francuski’ XIX-1 (A. Mickiewicz)” III/88; **rozwaliny**: „[...] Ładne słowo, używane przez A. Mickiewicza, dziś prawie zapomniane” III/147; **również**: „‘tak samo, także’ XIX-1 (u A. Mickiewicza 71 razy); nie znał ani Bandtkie (1806), ani Linde (1812); p. RÓWNIE, -Ż” III/157; **różno-**: „Szczególnie lubił przymiotniki z **różno-** A. Mickiewicz” III/161. Inne przykłady są mniej ważne²².

2.4. Słownictwo cytowane z tekstów A. Mickiewicza oraz innych pisarzy z XIX w. (43)

Zaledwie w kilku wypadkach etymolog powołuje się na źródła z XVIII w. Cytowanie A. Mickiewicza sugeruje raczej tylko to, że słowo pojawiało się w pierwszej połowie XIX w. – występuje w języku poety, ale niekoniecznie było przez niego po raz pierwszy użyte. Jednokrotnie etymolog uważa poetę za „twórcę wyrazu”: **borykać się**: „[...] Do literatury wprowadził A. Mickiewicz (1834) w pięknym opisie zmagania się wiatrów przeciwnych: *Nagle wichry zwarły się, porwały się w poły, borykają się, kręcą, świszczącymi koły krążą* (*Pan Tadeusz* 271); potem u Kraszewskiego (1876): [...]. Nadużywać w szerszym znaczeniu zaczęła E. Orzeszkowa; dziś natrętne, skrajnie nadużywane (zamiast **zмагаć się**) słówko dziennikarskie (*borykać się* z czymś, a nawet z brakiem czego!)” I/68. Przywołanie A. Mickiewicza i innych znanych pisarzy XIX w. to zapewne sugestia, że przyczynili się oni do upowszechnienia nowych wyrazów obcych lub rodzimych. Nie wiadomo, czy autor słownika ma zawsze rację, ale trudno z nim polemizować bez przeprowadzenia szczegółowych badań.

Wymienię ciekawsze przykłady: **ballada**: „XIX-1 (A. Mickiewicz, J. Słowacki)” I/28; **chudeusz**: „‘biedak, nędzarsz’ *iron.* (A. Mickiewicz: [...], J. Słowacki [...], M. Bałucki [...])” I/160; **czaty**: „‘pilnowanie, stróżowanie, czatowanie’ XIX-1 [...], por. *zasiadaliśmy na czaty* (A. Mickiewicz), [...] Z. Kaczkowski 1858, [...] M. Bałucki 1881)” I/218; **fortepiano (FORTEPIAN)**: „**fortepiano** XIX-1 (u Mickiewicza, Słowackiego)” I/381; **hieroglif**: „XIX-1 (Mickiewicz, Słowacki)” I/527; **insurekcja**: „XIX-1 (Mochnecki, Mickiewicz)” I/552; **jejmościanka**: „żartem

²² Lokalizacje pozostałych, niecytowanych przykładów: t. I (s. 17, 54, 59, 73, 97, 122, 223, 507, 519, 585, 691, 757, 800, 852); t. II (s. 9, 54, 67, 68 2 r., 70, 83, 160, 261 2 r., 265, 318, 326, 353, 354, 469, 542, 560, 592, 619, 665, 693, 851, 853, 873, 913, 944, 967); t. III (s. 17, 27, 31, 40, 42, 77, 83, 94, 95, 96, 110, 144, 159, 204, 211, 218, 220, 232, 233).

o pannie XIX-1 (A. Mickiewicz, A. Fredro)” I/587; **kindzał**: „XIX-1 (A. Mickiewicz, J. Słowacki, Z. Krasiński, S. Goszczyński)” I/678; **kokarda**: „XIX-1 (A. Mickiewicz, J. Słowacki)” I/746; **listek (LIŚCIK)**: „[...] w XIX-1 przeważa w tym znaczeniu **listek** (A. Mickiewicz, J. Słowacki, Kaczkowski)” II/54; **lodo-wisko**: „XIX-1 (A. Mickiewicz, J. Słowacki: [...])” II/60; **młockarnia**: „maszyna do młócenia zboża” XIX-1 (A. Mickiewicz, Z. Krasiński)” II/198; **pas lity (LITY)**: „[...] Dyskusyjne jest znaczenie słowa w wyrażeniu **pas lity**, częstym w XIX-1 (A. Mickiewicz, J. Słowacki, M. Rzewuski, o szeroko tkanym pasie słuckim)” II/58; **na wciąż**: „‘na stałe, stale, ciągle’ XIX (A. Mickiewicz 1834: *brama na wciąż otwarta*; Z. Kaczkowski 1889: *brama była na wciąż zamknięta*; u Mickiewicza błędnie interpretowane jakoby w znaczeniu ‘na oścież’)” II/283; **na wciąż**: „(drzwi otworzyć) XIX-1 (A. Mickiewicz, I. Chodźko)” II/286; **nomad (NOMADA)**: „*m* ‘pasterz wędrowny, koczownik’ XIX-2, **nomad** ‘ts.’ XIX-1 (A. Mickiewicz, J. Słowacki)” II/320; **olcha**: „[...]”; staraniem A. Mickiewicza i S. Żeromskiego zaczyna dziś wypierać rodzime **olsza** (p.)” II/407; **opóźniać**: „XIX-1 (Mickiewicz, Słowacki)” I/416; **owładać**: „XIX-1 (Mickiewicz, Słowacki, Krasiński)” II/471; **plebej**: „‘plebejusz’ XIX (Lelewel, Mickiewicz, Świętochowski, Smoleński)” II/602; **przesadzić**: „[...]”, **przesadzić** coś (jakaś przeszkodę, np. rów, płot) ‘przeskoczyć’ XIX-1, *Musim wąwóz przesadzić w całym konia pędzie* (A. Mickiewicz; za nim E. Orzeszkowa, H. Sienkiewicz i inni)” II/901; **rozdalić**: „*poet.* ‘rozciągać w dal’ (coś, się) XIX-1 (A. Mickiewicz, C. Norwid, później K. Tetmajer)” III/106; **rumatyzm**: „*med.* ‘reumatyzm’ XIX-1 (A. Mickiewicz, J. Słowacki, A. Fredro, B. Trentowski; [...])” III/177. Inne przykłady są mniej ważne²³.

2.5. Słownictwo cytowane z tekstów A. Mickiewicza i pisarzy XVIII w., z przelomu XVIII i XIX w. oraz ze Słownika Bandtkiego (1806)²⁴ (79)

Poniższy materiał dobrze pokazuje oddziaływanie pisarzy XVIII w. oraz przelomu XVIII i XIX w. (głównie I. Krasickiego, S. Trembeckiego, J. U. Niemcewicza, A. Naruszewicza, J. Przybylskiego) na system leksykalny języka A. Mickiewicza. Czasem A. Bańkowski wymienia również innych pisarzy, którzy później niż autor *Pana Tadeusza* publikowali swoje utwory. Być może dzięki wybitnemu poecie część słownictwa pisarzy XVIII w. istnieje do dzisiaj w języku polskim.

Wybrane przykłady: **ciupa**: „‘ciasna izdebka, komórka, cela’ 1806 (Bandtkie), [...]”; spopularyzowali romantycy (por. J. Słowacki [...], A. Mickiewicz [...])” I/194-195; **cybet**: „‘rodzaj piżma’ 1806 (Bandtkie, por. A. Mickiewicz 1834 [...])”

²³ Lokalizacje pozostałych, niecytowanych przykładów: t. I (s. 313, 477, 630, 826, 873), t. II (s. 39, 329, 518, 617, 739, 797, 874, 896); t. III (s. 23, 144, 147, 151, 169).

²⁴ J. S. Bandtkie, *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego...*, Wrocław 1806.

I/206; **ćwik**: „2. ‘o człowieku doświadczonym, wyćwiczonym żołnierzu’ (Niemcewicz, Mickiewicz, Konopnicka)” I/247; **fenomen**: „‘niezwykle zjawisko’ 1781 (I. Krasicki); w XIX-1 także *filoz.* ‘zjawisko’ (u Śniadeckiego, Mickiewicza, Słowackiego)” I/363; **głaz**: „‘kamień krągły’ 1755 (J. Minasowicz [...], spopularyzowane w poezji przez A. Mickiewicza [...] i J. Słowackiego [...])” I/434; **gmina**: „‘społeczność wiejska’ XVIII-2 (S. Staszic: [...]; por. też u Mickiewicza: *w nowogródzkiej gminie* 1822” I/442; **instynkt**: „[...] W znaczeniu ‘popęd wrodzony’ od XIX-1 (Staszic, Mickiewicz)” I/551; **kibić**: „łuk, jego gibki pałak drewniany’ [...], stąd *poet.* **kibić** ‘talia kobieca’ u Książna, za nim u Mickiewicza, Słowackiego, Krasińskiego, używane do dziś” I/660; **kibitka**: „1806 (Bandtkie: [...], za nim Linde: [...], spopularyzował A. Mickiewicz jako nazwę pojazdów, którymi Moskale wywozili patriotów polskich na zsyłkę” I/660; **kobiecy**: „1778, twór A. Naruszewicza (według **sierocy: sierota**) rozpowszechniony przez Mickiewicza, Słowackiego” I/774; **kobieta**: „w powszechnym a pospolitym użyciu dopiero od 150 lat, wcześniej propagowane namiętnie przez wszystkich trzech naszych arcy-romantyków (Mickiewicza, Słowackiego, Krasińskiego), a na użytek literacki wprowadzone w XVIII-2 przez naszych literatów-biskupów: Naruszewicza i Krasińskiego” I/736; **konar**: „‘boczne odgałęzienie pnia, gruba gałąź’ XVIII-2 (I. Krasicki 1872), [...], spopularyzowali poeci romantyczni (A. Mickiewicz, J. Słowacki) I/775; **krajobraz**: „*geogr.* ‘mapa’ XIX-1 (J. Lelewel), [...]. Przez poetów romantycznych (Mickiewicza, Słowackiego, Krasińskiego) zastosowane jako przekład fr. **paysage** (p. **PEJZAŻ**)” I/809; **lepianka**: „[...] o chatce ubogiej (gliną lepioną) *poet.* od XIX-1 (J. U. Niemcewicz, A. Mickiewicz)” II/21-22; **minaret**: „1806 (S. Trembecki) [...]. W Mickiewicza „Sonetach Krymskich” 1826 w tym znaczeniu **menar**, chyba z dialektu Tatarów krymskich” II/189; **nicość**: „XIX-1 (Z. Krasiński, A. Mickiewicz, J. Słowacki; wcześniej St. Staszic: *niczość* 1788), od **nic**” II/292; **niepamiętny (NIEPOMNY)**: „[...] w znaczeniu ‘nieskłony do pamiętania’ użył go D. Pilchowski (1781), potem J. U. Niemcewicz, W. Brodziński, A. Mickiewicz” II/307; **obiór**: „‘elekcja’ XVIII-XIX (Naruszewicz, Staszic, Mickiewicz), brzydki nowotwór” II/340; **owładnać**: „XIX-1 (A. Mickiewicz [...], które nowotworem preromantyka Jacka Przybylskiego. Jego repliką u Mickiewicza przyjaciół Moskali jest ros. *poet.* **owładéto**” II/471; **owoczesny**: „1790 (Niemcewicz), [...]; od XIX-1 też (nieprawidłowo skrótowe) **ówczesny** (najpierw u K. Koźmiana; u A. Mickiewicza obie formy)” II/472; **płatnina**: „1774 (A. Naruszewicz; za nim Niemcewicz, Lelewel, Mickiewicz)” II/601; **plyn**: „około 1779, nowotwór poetycki Jacka Przybylskiego (już młodzieńczy), [...], poza tym naukowym środowiskiem spopularyzowany przez A. Mickiewicza” II/632; **plytki**: „U A. Mickiewicza raz

plytki o strumyku za Staszicem (u Lindego)” II/635; **poklask**: „‘aplauz’ 1790 (F. Jezierski), ulubione słowo A. Mickiewicza” II/680; **pokrótce**: „‘krótko, zwięźle’ 1787 (Józef Kossakowski; po nim A. Mickiewicz), nowotwór grafomański, według **wkrótce** (p.)” II/684; **poprzedniczy**: „‘poprzedni’ 1788 (H. Kołłątaj), ‘uprzedni’ XVIII-XIX (I. Krasicki, A. Naruszewicz, A. Mickiewicz, Józef Szaniawski, J. I. Kraszewski)” II/702; **posepny**: „XVIII-2, ulubione słowo A. Mickiewicza i innych poetów romantycznych” II/710; **półwiecze**: „‘50 lat’ 1786 (A. Naruszewicz), [...] W XIX-1 częściej **półwiek** (A. Mickiewicz)” II/755; **przeczyć**: „2. ‘negować, [...]’ [...] (K. Węgierski [...], J. U. Niemcewicz [...]) (A. Mickiewicz 1834)” II/823; **przedzierać się (PRZEDZIERZGNAĆ SIĘ)**: „([...] J. Przybylski) [...] (A. Mickiewicz) [...]” II/839; **przegrawka**: „‘gra wstępna, [...]’ [...] (A. Naruszewicz 1772), [...] (A. Mickiewicz) [...], (S. Goszczyński)” II/842; **przesmyk**: „‘wąskie przejście’ [...] S. Trembecki 1806), *ogromny odyniec leciał na przesmyk* (A. Mickiewicz 1834)” II/905; **przestwór**: „[...] (J. Przybylski) [...], [...] *przestwór oceanu* (A. Mickiewicz 1826)” II/911; **publiczność**: „[...] 1791 (Niemcewicz, za nim Mickiewicz), częściej od XIX-2, zamiast **publika**” II/961; **rodak**: „‘członek tego samego rodu’ [...] S. Trembecki), [...] (A. Mickiewicz)” III/78-79; **rozdziawić**: [...]. „Do literatury wprowadził I. Krasicki [...], za nim J. Przybylski, A. Mickiewicz, J. I. Kraszewski” III/107; **rozstrychnąć**: „‘rozdzielić, rozłączyć’ [...] (O. Kopczyński) [...], F. Zabłocki [...] 1834 (A. Mickiewicz), [...] M. Baliński, [...] J. Lelewel” III/138; **rozwódka**: „‘rozwiedziona żona’ XVIII-2, nowotwór skrótowy (według *prawn. powódka*), zamiast **rozwiedzionka**. Spopularyzował A. Mickiewicz używszy w *Panu Tadeuszu* III/151; **ruina**: „[...] (J. Minasowicz [...]) (K. Węgierski [...]) (A. Mickiewicz 1828) III/172. Inne przykłady są mniej interesujące²⁵.

2.6. Słownictwo cytowane z różnych tekstów od końca XIV w. (w tym również z A. Mickiewicza) (74)

W tym wypadku A. Bańkowski sugeruje, że dawne słownictwo polskie spopularyzował A. Mickiewicz i być może częściowo ocalił od zapomnienia, ale niekiedy możliwe jest też, że autor *Pana Tadeusza* był tylko jednym z pisarzy stosujących dane słowo.

Wybrane przykłady: **brzemienny**: „[...]”, por.: *O wiosno, nadzieją brzemienna* 1834 (A. Mickiewicz)” I/85; **ciemie**: „[...]”; także *przen.*, por. np. u A. Mickiewicza: *doniesienie uderzyło mię w ciemie*” I/182; **cofać**: „[...]”. W *pol.* rzadkie przed XVIII-2, *dial.*, używane tylko przez pomniejszych autorów; spopularyzowane

²⁵ Lokalizacje pozostałych, niecytowanych przykładów: t. I (s. 773); t. II (s. 24, 63, 259, 358, 385, 387, 662, 673, 707, 739, 742, 751, 822, 832, 834, 841, 855, 866, 867, 902, 907, 911, 921, 925); t. III (s. 18, 38, 51, 70, 112, 115, 116, 138, 143, 208, 253 2 r., 258 2 r., 260).

w zasadzie dopiero przez A. Mickiewicza, u którego też (najpierw) w znaczeniu przenośnym ‘odwoływać’ (*cofać słowo, obietnicę, dekret* itp.)” I/199; **dywan**: „[...] Dawniej też ‘sala posiedzeń w pałacu sultańskim’ [...]; por. stąd w *Sonetach Krymskich* Mickiewicza: *szatany siedzące w dywanie Eblisa*)” I/319; **dżokej**: „1834 (A. Mickiewicz), ang. *jockey* ‘zawodowy jeździec w wyścigach konnych’ 1670, wcześniej ‘parobek szkocki’, od szkockiego *Jockey* ‘Jaś’ ” I/336; **guma**: „rodzaj kleju żywicznego’ 1532, [...] (o pomadzie do włosów w „Panu Tadeuszu” Mickiewicza)” I/500; **hurmem**: „‘tłumnie, gromadnie’, 1550 [...]; w XVIII-2 u I. Krasickiego, J. M. Ossolińskiego; w XIX-1 u A. Mickiewicza, I. Chodźki)” I/534; **kiwnąć**: „‘skinać’, także ‘machnąć (ogonem)’ XVIII (sporadycznie od XVI-2), spopularyzował A. Mickiewicz (jego ulubione słowo), nowe perf. do **kiwać** (p.)” I/685; **knecht**: „[...] Słowo w pol. całkiem zapomniane w XVII-XVIII, wskrzesili poeci romantyczni (Mickiewicz, Słowacki), za nimi Sienkiewicz; wszyscy z nieprzyjaźni ku dzielnym rycerzom zakonu Najświętszej Marii Panny)” I/729; **kobeźnik (KOBZA)**: „[...] Stąd **kobeźnik** ‘lirnik (grający na kobzie)’ 1663 (w *Sielankach* Zimorowiczów; ostatnio w *Panu Tadeuszu* Mickiewicza), za dawnym ukr. *koboznyk*” I/739; **kolasa**: „XIV-2[...], stąd też później **kolasa** (zapomniane w znaczeniu pierwotnym) w znaczeniu ‘powóz, karetka’ XIX-1 (A. Mickiewicz, J. Słowacki)” I/750; **konfederat**: „‘sprzymierzeniec’ 1582, [...]. W znaczeniu specjalnym ‘członek tzw. konfederacji barskiej’ (1768-72) spopularyzował zwłaszcza A. Mickiewicz” I/778; **kupno**: „‘pisemny akt zakupu’ [...]; w XVI-XIX też *pl kupna* ‘zakupy’ (jeszcze np. u Niemcewicza, Mickiewicza)” I/855; **lubo**: „[...] później najczęstsze u poetów, też u wielkich romantyków, por. u Mickiewicza (*Do was to mówię, których braćmi nazwać lubo*)” II/69; **ludny**: „[...] *Gdzie były ludne rynki, dziś tam rosną grzyby* (A. Mickiewicz)” II/72; **murza**: „[...] ‘szlachcic tatarski’ XVI-1, u A. Mickiewicza 1826 **mirza**” II/226; **ocycykać się**: „‘budzić się’ 1621 (Knapski), w literaturze najpierw u P. Kochanowskiego, potem u Bardzińskiego, Bohomolca, Mickiewicza” II/363; **plaz**: „1. biblijny epitet węża [...] (J. Wujek [...], sporadycznie pożyczali je z Biblii Wujka poeci: W. Chrościński 1703 (*wlezie plaz w jamę*), F. Karpiński 1790 (*niedołącznym plazem*), A. Mickiewicz 1820 (*Patrz, jak nad jej wody trupie wzbil się jakiś plaz w skorupie*), Z. Krasieński [...]” II/621; **plywacz**: „‘żeglarz, marynarz’ XVI-XIX, por. u A. Mickiewicza: *jako morska burza dzielnych pływaczów wznosi*” II/635; **przepastny**: „‘przepaścisty, [...]’ XVII-1 [...], *Któż zbadal puszczy litewski przepastne krainy* (A. Mickiewicz 1834)” II/884; **runo**: „‘wełnista sierść owcy’ [...] (M. Strykowski 1582, [...]) (M. Błażewski 1607), [...] (A. Mickiewicz; parafraza myśli Błażewskiego, cytowanej przez Lindego)” 3/181; **rząd**: „2. [...] ‘rządzenie’ [...] (J. Minasowicz 1755 [...]) (I. Krasicki 1778) [...]

(D. Pilchowski 1781), *Daj mi rząd dusz!* (A. Mickiewicz)” III/222; **rzepka**: „‘mała rzepa’ [...]. Bóg wie czemu rzepka była „kochanką młodości” A. Mickiewicza: *Wy, kochanki młodości, kapusto i rzepko, pożegnalnymi łzami dozwólcie się skropić*” III/243. Pomijam mniej interesujące przykłady²⁶.

2.7. Uwagi o roli Słownika Lindego w kształtowaniu języka

A. Mickiewicza (13)

A. Bańkowski zamieścił w 13 artykułach swojego słownika uwagi o roli Słownika Lindego w kształtowaniu języka poety. Zagadnienie to było przedmiotem odrębnego artykułu²⁷. W tym miejscu zacytuję tylko tę wypowiedź etymologa, w której twierdzi, że Linde był najważniejszym źródłem poprawności i sprawności funkcjonalnej języka A. Mickiewicza.

PLYTKI II/635: „3. ‘gwałtownie, [...]’ [...]. A. Mickiewicz był ostatnim, co użył **plytki** (3 razy) jako epitetu miecza i stali, przejętego z cytatów u Lindego. Bez Lindego nie byłoby Mickiewicza, który za młodu tyle umiał po polsku, ile się z jego słownika nauczył”.

Kilka innych uwag również dotyczy oddziaływania Lindego na całokształt języka poety, ale w większości chodzi w nich o komentarze do konkretnych wyrazów przejętych z dzieła wybitnego leksykografa.

Słownik Lindego odegrał niewątpliwie ważną rolę w rozwoju językowym poety, ale stanowisko A. Bańkowskiego w tej sprawie należy ocenić jako skrajne i tym samym nie w pełni przekonujące naukowo.

Podsumowanie

Kontrowersyjny z wielu względów *Etymologiczny słownik języka polskiego* (t. 1-2) / *Etymologiczny słownik mowy polskiej* (t. 3) A. Bańkowskiego zawiera 390 wzmianek o słownictwie i czasem uwagi o ogólnej istocie języka A. Mickiewicza. Nie wszystkie wyrazy są jego „nowotworami”, użytymi po raz pierwszy zapożyczeniami z języków obcych oraz słowami spopularyzowanymi w polszczyźnie głównie przez poetę. Ale w znacznej większości wzmianki i wypowiedzi A. Bańkowskiego

²⁶ Lokalizacje pozostałych, niecytowanych przykładów: t. I (s. 64, 212, 226, 716, 731, 767), t. II (s. 45, 267, 384, 511, 601, 613 2r., 614, 658, 663, 732, 773, 802, 804, 807, 816, 834, 839, 843 2 r., 851, 869, 870, 896, 924 2 r., 936, 939, 942, 966), t. III (s. 6, 82, 84, 133, 138, 140, 142, 146, 149, 154 3 r., 179, 198, 200).

²⁷ T. Lewaszkiewicz, *Wypowiedzi Andrzeja Bańkowskiego o roli Słownika Lindego w rozwoju językowym Adama Mickiewicza*, [w:] *Ojczyzna święta mowo!... Wiąże nas twoje słowo. Polszczyzna w perspektywie diachronicznej. Studia i szkice*, red. A. B. Strawińska, Białystok 2020, s. 305-318.

o słownictwie A. Mickiewicza są słuszne lub przynajmniej częściowo wartościowe. Dotychczas prawie nic nie wiedzieliśmy o związkach leksykalnych idiolektu A. Mickiewicza z rzadko poświadczonym i zwykle osobliwym słownictwem pisarzy XVI-XVIII w. W świetle uwag A. Bańkowskiego widoczne jest w szczególności przejmowanie słownictwa pisarzy oświeceniowych. Sądzę, że w monografii języka A. Mickiewicza (którą ktoś kiedyś zapewne napisze) konieczne będzie wykorzystanie (także krytyczne) spostrzeżeń A. Bańkowskiego o słownictwie i języku autora *Pana Tadeusza*.

Bibliografia

1. Bandtkie J. S., *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego...*, Wrocław 1806.
2. Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1-2 (A-P), Warszawa 2000;
3. Bańkowski A., *Etymologiczny słownik mowy polskiej*, t. 3/1 (R), Częstochowa 2014.
4. Bocheński J., *Opinie o Etymologicznym słowniku języka polskiego A. Bańkowskiego*, „Komunikaty Rady Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk” 2001, nr 2 (9), s. 7.
5. Ibis-Wróblewski A., *Opinie o Etymologicznym słowniku języka polskiego A. Bańkowskiego*, „Komunikaty Rady Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk” 2001, nr 2 (9), s. 8.
6. Kreja B., *Opinie o Etymologicznym słowniku języka polskiego A. Bańkowskiego*, „Komunikaty Rady Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk” 2001, nr 2 (9), s. 7-8.
7. T. Lewaszewicz, *Wypowiedzi Andrzeja Bańkowskiego o roli Słownika Lindego w rozwoju językowym Adama Mickiewicza*, [w:] *Ojczyzna święta mowo!... Wiąże nas twoje słowo. Polszczyzna w perspektywie diachronicznej. Studia i szkice*, red. A. B. Strawińska, Białystok 2020, s. 305-318.
8. Nowotny-Szybistowa M., *Osobliwości leksykalne w języku Stanisława Ignacego Witkiewicza*, Wrocław 1972.
9. Puzynina J., *Opinie o Etymologicznym słowniku języka polskiego A. Bańkowskiego*, „Komunikaty Rady Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk” 2001, nr 2 (9), s. 2-7.
10. SJAM – *Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski i S. Hrabec, t. I-XI, Wrocław 1962-1983.
11. SJPD – *Słownik języka polskiego*, t. 1-11, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958-1969.
12. Skubalanka T., *Nowotwory językowe Mickiewicza wobec teorii i praktyki oświecenia i romantyzmu*, [w:] *O języku Adama Mickiewicza. Studia*, red. Z. Klemensiewicz, Wrocław 1959, s. 331-369.
13. Skubalanka T., *Neologizmy w polskiej poezji romantycznej*, Toruń 1962.
14. Wojtyła-Świerzowska M. (rec.), *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. LIII + 873 + 977 – „Język Polski” LXXXII, 2002, z. 5, s. 354-359.

**Adam Mickiewicz's vocabulary in the "Słownik języka polskiego"
of Andrzej Bańkowski**

Abstract

The *Etymologiczny słownik języka polskiego* (vols. 1-2, Warszawa 2000)/*Etymologiczny słownik mowy polskiej* (vol. 3/1, Częstochowa 2014) by Andrzej Bańkowski includes 390 references to and comments about the vocabulary and general nature of the language used by Adam Mickiewicz. The dictionary author's noted down selected neologisms and regionalisms used by Mickiewicz, considered the poet's works as the first lexical attestation of many words in the Polish language and demonstrated his lexical references to 16th and 17th century writers and his role in popularizing vocabulary which was also adopted by other 19th century authors. Not all of Bańkowski's findings are justified and some require clarification, but there can be no doubt that most deserve to be used in a future monograph about the language of Mickiewicz.

Keywords: A. Mickiewicz, A. Bańkowski, language of writers, lexicology, etymology